

POZNÁMKY KE GNÓMICKÉ ŘADĚ V PRAŽSKÉM KAPITULNÍM KODEXU M 127

Pavel Spunar

Význam gnómické literatury v bohaté škále středolatinšského písemnictví byl již dávno uznán.^① Jde o přísloví, sentence, pořekadla, úsloví, ale i drobné veršované skládky podobného zaměření, které často tkví svým poselstvím ještě v biblickém starověku, antické literatuře či zkušenostech "barbarských národů". Jejich sdělení má vše- lidskou platnost a traduje se ze staletí do staletí a přibližuje se i nám.

V středoevropském okruhu začal vzrůstat hlubší zájem o gnómy v 11. století. Vzpomeňme dvorního kaplana Konráda II. a Jindřicha III. Sasa Wipona (zem. kolem 1050), či bavorského benediktina Otloha, který řídil školu v klášteře sv. Jimrama v Řezně (zem. po r. 1070). Patří sem však i proslulá starší veršovaná učebnice a čítanka Fecunda ratis lutyšského učitele Egberta Leodiensis (zem. po 1026), vděčící za svůj věhlas řadě přísloví, bajek, sentencí, příkladů, vtipů a osobních reflexí. Četla se v evropských školách po celý středověk a mnohé její verše se osamostatnily, takže málokdo z pozdních opisovačů tušil, že "vypadla" z dávné sbírky, sestavené jako školská pomůcka.

V Čechách se hlubší zájem o gnómickou literaturu projevil až ve 14. století a souvisel s rozmachem latinských škol a založením pražské univerzity (1348). Gnómické texty byly vhodnou látkou k procvičování latinské gramatiky a kromě toho se neprotivily výchově příštích duchovních, dvorských či městských úředníků a učitelů. Setkáváme se s nimi v rukopisech 14. - 15. století a jejich funkční zařazení v kode-

zech se velmi liší. Některé se objevují jako drobné výplně mezi texty jiného charakteru, jiné byly záměrně komponovány do samostatných (a často abecedně uspořádaných) řad, které sloužily různým (především didaktickým) potřebám. Redaktoři a opisovači těchto veršů zůstávali většinou ~~neznámými~~ v anonymitě. Přesto známe některé jmenovitě (např. Jana z Letovic z 2. poloviny 14. století)⁽²⁾ a výjimečně i s podrobnějšími životními daty (Oldřicha Kříže z Telče, který zanechal mnoho biografických dat ve vlastních písařských poznámkách).⁽³⁾ Ostatně znalost gnómičké tvorby se v Čechách výrazně projevovala nejen v přímých dokladech sběratelské činnosti (opisech), ale i v průniku do "vyšší" literatury. Vzpomeňme jen přímých citací gnóm v díle M. Jana Husi⁽⁴⁾ nebo vlivu přísloví a sentencí na Tripartitus moralium německého dominikána Konráda z Halberstadtu (2. polovina 14. století)⁽⁵⁾ přítele pražského arcibiskupa Arnošta z Paroubic. Latinské gnómy ostatně zpětně působily i na příslovečnou tvorbu v domácím jazyku, jak ukazují Proverbia Flasskonis, neprávem připisované Smilovi Flaškovi z Pardubic.

Systematické studium latinské gnómičké literatury - frekventované v Čechách - je teprve v počátcích.⁽⁶⁾ Nechybíme však, když se pokusíme podat stručný soupis rukopisů, v nichž se dochovala převážná část gnómičké literatury známé a opisované v českém prostředí. Jsou to kodexy (podle abecedního pořádku):

BRNO UK Mk 108

OLOMOUC Kap 521

PRAHA Kap A 93 - 4

Kap B 62

Kap D 31 - 1

Kap D 86

Kap D 126

- Kap M 8
- Kap M 102 - 1
- Kap M 127
- Kap M 130
- Kap N 8
- Kap N 15
- Kap N 17
- Kap O 57
- Kap O 58
- Kap O 59
- Kap O 71
- Kap O 75
- PRAHA KNM II F 4
- KNM X D 5
- PRAHA StK ČSR I E 22
- StK ČSR VI C 11
- StK ČSR VIII G 29
- StK ČSR XIV F 22
- StK ČSR XIV H 16
- TŘEBOŇ StA A 4
- StA A 6
- StA A 7
- VATICANO BiblAp Pal. Lat. 719
- WIEN ÖNB S.N. 3618
- WROCLAW EU I F 166

Většina dokladů, ať jsou již v kodexu umístěny a řazeny jakkoliv, nebyla dosud vydána. Příležitostně se snažíme tento dluh splácet a "objevovat" znalcům středolatinšské literatury prameny,

kteřé mají pro duchovní klima své doby (mentalitu) jistou výmluvnost. (7)

Jedním z důležitých kodexů pro poznání gnómických veršů, frekventovaných na území Čech, je i pražský kapitulní kodex M 127. (8)

Rukopis, obsahující řadu školských textů, vznikl v letech 1378 - 1379 a je napsán jednou rukou. Začíná (ff 1r - 8v) Theobaldovým (neidentifikovatelný autor) zpracováním Physiologu, (9) které je doprovázeno četnými českými glosami, následují materiály poukazující k výchově kleriků (např. hojně dochované dílo neznámého autora "Peniteas cito" (10), tzv. Novus Catho, (11) různé slovníky, proroctví Jana z Toleda, (12) výklady o desateru a dalších theologických otázkách ~~mníchů~~, školská anonymní skladba Rudium doctrina, (13) Prudentiův Dittochaeon (14) a Theodulova "učebnice" Ekloga; (15) řadu opisů opět doprovázejí četné české přípisky potvrzující české prostředí, v němž rukopis vznikl.

Gnómické verše, které nás zajímají, jsou rozsety na ff 23v-27r a autor kapitulního katalogu A. Podlaha je souborně označil jako Vocabularius versificatus. (16) Správně sice postřehl, že na širokém okraji folií probíhá abecedně uspořádaná sbírka gnóm (versus ordine alphabetico) s incipitem "Abstinencia gignit castitatem" (ff 23v - 26v), (17) ale v hlavním textu se orientoval jen povrchně.

Na f. 23v skončil tzv. Novus Catho (srov. "Explicit Novus Katho m^o CCC^o LXXVIII° anno in festo sancti Kyliani feria quinta", tj. a po dvouverší

Ad me si transire vis Vocabula scire

Tu mare transires cicius quas singula scires, (18)

kteřé zmátlo Podlahu jako incipit slovníkové skladby, následuje soubor gnóm, kteřý (poprvé) přerušují (f. 24r) veršované zdravotnické pokyny (srov. f. 24r : "Quatuor ex sompno veniunt hec meridiago" (19), aby volně řazené gnómy dále pokračovaly (až po f. 24v).

Řada není abecedně uspořádána a také nemá přesněji vymezený cíl. Jednotlivé verše (vedle monostich disticha a jedno čtyřverší) jsou řazeny mechanicky a mají povahu florilegia. Geneze a frekvence jednotlivých gnóm se liší. Většina byla podchycena v soupisové literatuře, ⁽²⁰⁾ ale najdeme i takové, které dosud unikly pozornosti (nebo se dochovaly v pozměněné verzi). O jejich původu je obtížné vyslovit pevnější závěry, není však vyloučeno, že se geneticky přimykají k středoevropskému okruhu, v němž se také šířily a byly opiscovány.

EDICE PRVÉ ČÁSTI GNÓMICKÉ ŘADY

Praha Kap M 127, ff 23v - 24r

[]

- 1 Non laudo laudem per quam mihi sencio fraudem
Dat probitas speciem et non species probitatem
Nil sua forma vaelt qui probitate caret
Visus et auditus nocet et meditacio nequam
- 5 Non est lucerna iuveni nocturna thaberna
sed mors eterna removens a luce superna
Ergo puer cave ^(a) nullatenus hanc imitare
Sic tu preclare potes omne malum separare
- † Disce bonos mores habebis res et honores
- 10 Provisor lupulus non est bonus villicus
Felix esse potest cui rerum copis non est
Raro dives erit qui multa comoda querit
Raro ditatur qui per loca multa vagatur
Se male solatur qui credit ne moriatur
- 15 Ardet de facili [stramen] quod iungitur igni

Insipiens fatur que raro premeditatur

Omnibus in rebus gravis est incepcio prima

Absque labore gravi non possunt magna parari

Cura plenus eris si vis ut magnificeris

20 Qui Cristo credit illi totum bene cedit

Si servis ut vis dabo quod volo non dabo quodvis

Si servis ut volo non dabo quod volo sed dabo quodvis

Caseus et panis est optimum ferculum sanis

Cum dare vis aliis non debes dicere multis

25 Hoc verbum ,vultis,⁶ nocet sepissime multis

Cum fueris Rome Romano vivito more

Cum fueris alibi vivito sicut ibi

Discat homo quivis perscire Deo similatur

Qui sua dat large laudatur ab omnibus ille

30 qui dat laudatur qui non dat vituperatur

Quando fervent ire sapiens debet procul ire

Donec lis cedat ne te aliquis ferus cedat

En fuge lucrari nomen parcendo avari

Multi derident reliquos qui sunt magis stulti

35 Sunt derisores derisis deteriores

In studio times qui nemo per ocia dives

Sancte pater parce michi celica regna patere

Multi sub pena pro culpa sunt aliena

Luce caret sepe qui frangit viscera sepe

40 Pulli sub sepe faciunt sua balnia sepe

Qui procul est oculis procul [est] a lumine cordis

Dampna pudor que docent homines quod sunt sapientes

Dicior [est] liber mendicus divite servo

Paupere ditato nil acrius esse putato

45 Omnibus adde modum modus est pulcherrima virtus

Omnis homo vere debet peccata timere

← Omnia dat Dominus sed non per cornua thaurum

48 De mare montes de vespere inspice fontes

Komentář

W, P (H. Walther, Proverbia sententiaeque Latinitatis medii aevi, Göttingen 1963 - 1969)

2] W,P 5006. - 3] W,P 16853. - 4] W,P 33820. - 5-8] W,P 17669. -
9] cfr. W,P 5842. - 10] podobná myšlenka známa již v antice;
srov. Aristof. eir. 1076; Plaut. Pseud. 140; Ov. ars am. 2,
364. - 12] cfr. W,P 26301a. - 13] W,P 26300. - 14] W,P 27748.
- 15] W,P 1297. - 16] W,P 12498. - 17] W,P 20149. - 18] cfr.
W,P 201. - 19] W,P 4736. - 20] W,P 23930a. - 21-22] W,P 29152.
- 23] W,P 2442. - 25] W,P 11078. - 26-27] W,P 4176. - 29] W,P
24808. - 31-32] W,P 23486a. - 35] W,P 30711. - 41] W, P 24556.
- 42] W,P 4900a. - 43] W,P 6034. - 44] W,P 20954. - 45] W,P
20103. - 46] W,P 20228. - 47] W,P 19970.

a] scr. "care"; táž ruka připojila korekturu "vel clare". - b]
scr. "multis".

[]

V kratičké sbírce 48 veršů, která nikterak neoplyvá originalností, pevně vytčeným cílem či básnickou představivostí a formou, zjišťujeme několik rysů, které zasluhují úvahy :

1] Ze 48 veršů je : a) jedno čtyřverší, b) tři dvouverší, c) šest neúplných dvouverší, d) třicet dva monostich. Poučení : Vzhledem k absolutní převaze monostich v této a podobných sbírkách si často nepřipouštíme, že dochovaný verš je jen částí (zbytkem) složitějšího útvaru.

2] Ze 48 veršů plných čtrnáct (tj. více než čtvrtina) nebylo vůbec registrováno standartní soupisovou literaturou⁽²¹⁾ a čtyři vykazují značné odchylky, které jsou tak závažné, že je nutno považovat je za samostatné gnómy. Poučení : Dosavadní soupisová literatura shromáždila ohromný a stále ještě nedoceněný materiál, ale zdaleka není jej možno považovat za reprezentativní. Zvláště v okrajových zemích latinsky mluvící Evropy se dochovaly prameny, které dosavadní fond obohatí a naznačí další vnitřní souvislosti. Pokud jde o kvantitativní odhad, je třeba předpokládat, že se dosavadní počet shromážděných dat rozšíří nejméně o třetinu původního počtu.

3] V stručné řadě 48 veršů, které jsme vydali, se jako významová (klíčová) slova prosadila tato substantiva (A), adjektiva a zpodstatnělá adjektiva (B), slovesa (C) a nomina sacra (D) :

A-1 (abstraktní pojmy) : culpa, cura, fraus, inceptio, ira, labor, lis, lux, modus, mos, peccatum, probitas, puđor, studium.

A-2 (konkrétní pojmy) : cor, derisor, ferculum, fons, ignis, lupulus, saepes, taberna.

B : dives, felix, insipiens, mendicus, stultus

C : dare, dicere, ditare, lucrari, mori, nocere, parcere, perscire

D : Cristus, Dominus

Již stručný pohled na shromážděný materiál signalizuje, že všechna sdělení byla zaměřena k postižení základních norem křesťanské etiky. V středu úvah stály poctivost, řádné mravy, stud, vina, starostlivost, práce, studium, uměřenost⁷ a varovalo se před podvodem, lstí, hněvem, hříchem. Gnómy, které pracovaly s abstraktními pojmy (nejčastěji ctností a nectností), byly mravně (hodnotově) jednoznačné a umělecky sterilní. Měly charakter rčení (výroků) a vyjadřovaly se přímo (bez použití uměleckého obrazu). Podobnou ryze didaktickou funkci naplňovaly i zvýrazněná adjektiva a slovesa; šlo opět o doporučení, varování a mravoučné postřehy bez vyššího (uměleckého) záměru. Zájem o metaforické (a mnohovýznamové) sdělení se spojoval - pakli vůbec - jen s konkrétními pojmy. Příkladem mohou být č. 5 (taberna - lucerna), č. 10 (lupulus - bonus villicus), č. 15 (stramen - ignis), č. 48 (fontes), i když najdeme příklady pro označení konkrétních věcí, kde označení neprovokovalo k jinotaji a pozdvižení pojmu nad jeho všední (primární) význam (např. č. 23 - ferculum, č. 41 - cor). Poučení : Naznačují tyto postřehy obecnější problémy ? Neradi bychom předbíhali, ale zdá se opravdu, že metaforika středolatinských přísloví byla převážně vázána na pojmy poukazující k věcem. Slova odkazující k ideám živila spíše příkazy a nudné mravní maximy.

Závěrem ještě dohad o funkci pražského kapitulního kodexu M 127.

Není vyloučeno, že rukopis vznikl v souvislosti s potřebami pražské katedrální školy při kostele sv. Víta, která měla znamenitou pověst;

← pro tuto domněnku ^{VŠAK} (nemáme žádný přesvědčivý důkaz.

Poznámky

- 1) Ze starší literatury lze upozornit již na : G. Gröber, Grundriss der romanischen Philologie, 2, 1. Abt., Strassburg 1902.
- 2) Srov. Praha StK ČSR VIII G 29a; J. Truhlář, Catalogus codicum manu scriptorum Latinorum 1, Pragae 1905, No. 1611. - P. Spunar, Rex, regnum a regnare ve sbírce sentencí a přísloví Jana z Letovic, Studie o rukopisech 14, 1975, 167 - 181. - P. Spunar, Die Proverbien und Versus didactici vom Mischen zweier Dichtungsgattungen, LF 100, 1977, 204-213.
- 3) Srov. J. Weber - J. Tříška - P. Spunar, Soupis rukopisů v Třeboni a v Českém Krumlově, Praha 1958. - J. Kadlec, Oldřich Kříž z Telče, LF 79, 1956, 91-102, 234-238. - P. Spunar, Vývoj autografu Oldřicha Kříže z Telče, LF 81, 1958, 220 - 226. - P. Spunar, Sentences scolaires dans le MS Třeboň A 6, in: Miscellanea codicologica F. Masai dicata 2, Gand 1979, 417 - 424.
- 4) Magistri Iohannis Hus Opera omnia, Pragae 1959 sq.
- 5) Die deutsche Literatur des Mittelalters - Verfasserlexikon, 5, Baerlin - New York 1984, 191 - 194.
- 6) Česká Proverbia Flasskonis byla však již zpřístupněna v prvním ročníku Časopisu společnosti vlasteneckého musea v Čechách (ČČM 1, 1827. - Zakladatelským dílem české paroimiologické literatury je ^Vedice V. Flajšhanse Česká přísloví, 1 - 2, Praha 1911 - 1913. - Srov. také J. Nováková, Antická a středolatinská přísloví v Moudrosti sta-

V sbírka F. L. Čelakovského Mužovsloví májodu slovanského v příslovích, Praha 1852, a

- rých Čechů, *Slavia* 39, 1970, 564 - 577. - K. Horálek, Komenský a česká paremiologie, *Slovo a Slovesnost* 31, 1970, 396 - 397. - P. Spunar, Les proverbes latins de Moyen Age peuvent-ils servir de source historique?, in: *Classica et mediaevalia J. Ludvíkovský octogenario oblata*, Brno 1975, 229 - 234. - P. Spunar, Středověká gnómická literatura, in: *Smích a pláč středověku*, Praha 1987, 7- 20. - O profánní latinské poesii v Čechách psal J. Vilikovský, *Latinská poesie v středověkých Čechách*, Bratislava 4, 1930, 92n., J. Vilikovský, *Latinská poesie žakovská v Čechách*, Sborník Filosofické fakulty University Komenského v Bratislavě 8, 1932.
- 7) K dosud cit. lit. (viz pozn. 2, 3, 6) doplň ještě P. Spunar, Abecední sbírka sentencí v pražském kapitulním rukopisu M 127 jako pramen, *LF* 105, 1982, 159-172. - P. Spunar, *Proprietates Graecorum*, *LF* 107, 1984, 228 - 231.
- 8) Srov. A. Podlaha, *Soupis rukopisů metropolitní kapituly pražské 2*, Praha 1922, No. 1488. - P. Spunar, *Abecední sbírka (o. c.)*.
- 9) Vyd. P. T. Eden, Leiden-Köln 1972.
- 10) Srov. M. W. Bloomfield ad., *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100-1500 A.D.*, Cambridge (Mass.) 1979, No. 3812.
- 11) Srov. H. Walther, *Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris Latinorum*, Göttingen 1959, No. 10340.

- 12) Incipit: "Sciant universi tam sapientes quam ignari"; autorství Jana z Toleda (Iohannes Toletanus) je sporné; o možném autorovi srov. H. Grauert, Meister Johann von Toledo, München 1901. - L. Thorndike, History of Magic and Experimental Science 2, 1923.
- 13) Vyd. A. Vidmanová-Schmidtová, Quinque claves sapientiae, Leipzig 1969.
- 14) Vyd. J. Bergmann, CSEL 61, 1926.
- 15) Vyd. J. Osternacher, Irfahr 1902 (Kom. 1907).
- 16) A. Podlaha, Soupis rukopisů (o. c.), No. 1488.
- 17) Vyd. P. Spunar, Abecední sbírka (o. c.).
- 18) Jen začátek (1. verš) se shoduje s incipitem básně H. Walther, Initia carminum (o. c.), No. 381.
- 19) Srov. H. Walther, Proverbia sententiaeque Latinitatis medii aevi, Göttingen 1963 - 1969, No. 23678.
- 20) Srov. H. Walther, Initia carminum (o.c.). - H. Walther, Proverbia sententiaeque (o.c.). - J. Stohlmann, Nachträge zu H. Walther Initia carminum ac versuum medii aevi, 1-5, Mittellateinisches Jahrbuch 7-15, 1972-1980. - J. Stohlmann, Nachträge zu Hans Walther Proverbia sententiaeque Latinitatis medii aevi 1-3, Mittellateinisches Jahrbuch 12-14, 1977-1979. - D. Schaller - E. Könsgen, Initia carminum Latinorum saeculo undecimo antiquorum, Göttingen 1977. - Proverbia sententiaeque Latinitatis medii ac recentioris aevi, vyd. P. G. Schmidt, Göttingen 1982 sq.
- 21) Srov. pozn. 20.